

Paweł Popieliński

Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk

Przydrożne kapliczki na Warmii jako element dziedzictwa kulturowego regionu

Streszczenie

Warmińskie przydrożne kapliczki są niezwykle ważnym elementem materialnego dziedzictwa kulturowego regionu, które na stałe wpisały się w rodzimy krajobraz. Są one licznie rozsiane po całym jego terytorium, charakteryzują się niepowtarzalną architekturą, wyróżniają się niepowtarzalnie różnorodnymi stylami, formą i usytuowaniem. Dzięki temu Warmię można odróżnić od sąsiadujących z nią krain historycznych i geograficznych. Odzwierciedlają one dzieje katolickiej Warmii i głęboko ukształtowaną religię wśród miejscowego ludu. Autor postara się odpowiedzieć na kilka najważniejszych pytań dotyczących poruszanej w artykule problematyki: Skąd wzięły się kapliczki na Warmii? Ile istnieje kapliczek w omawianym regionie? Jak ma znaczenie stawianie kapliczek? Jak wyglądają kapliczki i czym się one charakteryzują? Co dzieje się z kapliczkami dziś?

Słowa kluczowe: Warmia, przydrożne kapliczki, miejsce kultu, mała sakralna architektura

Wstęp

Kapliczki są charakterystycznym elementem warmińskiego krajobrazu, a zarazem widocznym znakiem rozpoznawczym tego regionu. Licznie rozsiane po całym jego terytorium stanowią jedno z ważniejszych znamion zewnętrznych, wyróżniających go od sąsiadujących krain historycznych i geograficznych. Przekraczając w którymkolwiek miejscu historyczną granicę Warmii, dostrzega się przydrożne kapliczki i krzyże, które stanowią integralną część krajobrazu warmińskich wsi, dróg i pagórków. W szybki sposób można zorientować się, że ktoś znajduje się na terytorium „świętej Warmii” – pozwala to zwłaszcza odróżnić katolicką Warmię od Mazur, które kiedyś były ewangelickie (nie stawiano tam wtedy żadnych

krzyży oraz kapliczek¹). W każdej miejscowości warmińskiej znajduje się co najmniej jedna kapliczka, a w samej zachodniej części regionu w niektórych miejscowościach można ich spotkać po kilka lub kilkanaście.

Kapliczki występują nie tylko na Warmii, ale i w całej Polsce oraz poza jej granicami, jednak nigdzie nie są one tak niepowtarzalne, różnorodne i nie występują w tak znacznej liczbie na stosunkowo niewielkim terytorium. Elementem wyróżniającym kapliczki na Warmii spośród innych tego typu obiektów jest przede wszystkim ich charakterystyczna i niepowtarzalna architektura, która posiada swoje korzenie w różnorodności dziedzictwa kulturowego i złożonej historii tych terenów. Wyróżniają się one niepowtarzalnie różnorodnymi stylami, formą i usytuowaniem. Odzwierciedlają dzieje katolickiej Warmii i głęboko ukształtowaną religię wśród miejscowego ludu, tworząc swoistą specyfikę kulturowego wizerunku tego regionu.

Pod pojęciem dziedzictwa kulturowego należy rozumieć wszystkie przekazane dobra kulturowe wspólnoty, narodu. Dziedzictwo kulturowe stanowi cały dorobek kulturalny, jaki pozostawiły nam minione pokolenia. Jest nim wszystko to, co jest przekazywane z pokolenia na pokolenie: przedmioty materialne, krajobraz kulturowy, wierzenia, obrzędy i obyczaje, pieśni, ubiory, potrawy, mentalność zbiorowa, praktyki socjalizacyjne itp. Mianem dziedzictwa kulturowego określamy zarówno wartość materialną, jak i duchową, które należy zachować dla przyszłych pokoleń, bowiem stanowią część składową naszej kultury. W tym przypadku dziedzictwo określa nasze relacje wobec wartości, które należy ocalić, ze względu na ich wielogeneracyjny czy wielowiekowy wymiar. Dziedzictwo kulturowe stanowi zasób rzeczy materialnych i niematerialnych, z którymi wiążą się wartości duchowe, zjawiska historyczne i obyczajowe. Tym samym są objęte ochroną dla dobra danego społeczeństwa i jego rozwoju, by mogły zostać przekazane następnym pokoleniom². Mają one znaczenie przede wszystkim dla tożsamości i ciągłości rozwoju kulturowego i społecznego³. Stają się czynnikiem integrującym społeczności, umożliwiającym grupową identyfikację⁴.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest wieloaspektowa charakterystyka przydrożnych kapliczek warmińskich (opis ich historii, oryginalności, roli, stanu obecnego i ochrony), które stanowią materialne dziedzictwo kulturowe tego

¹ Po zakończeniu II wojny światowej ludność napływowa z kresów wschodnich i centralnej II RP przybyła na Mazury zaczęła stawiać krzyże oraz kapliczki, ale nie są one charakterystyczne dla mazurskiego krajobrazu, a do tego nie są tak licznie stawiane oraz tak oryginalne jak na Warmii.

² Ochrona rozumiana jest tutaj jako utrwalenie tego dziedzictwa, zachowanie i przekazanie go następnym pokoleniom.

³ Por. *Dziedzictwo kulturowe: informacja, mniejszości etniczne*, red. A. Skrzypczak, Wydawnictwo SBP, Warszawa 1996.

⁴ M. Pachowski, A. Słaboń, *Słownik pojęć socjologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2010, s. 44.

regionu. Autor postara się odpowiedzieć na kilka najważniejszych pytań dotyczących poruszanej problematyki: Skąd wzięły się kapliczki na Warmii? Ile kapliczek istnieje w omawianym regionie? Jakie znaczenie ma stawianie kapliczek? Jak wyglądają kapliczki i czym się charakteryzują? Co dzieje się z kapliczkami dziś?

Skąd wzięły się kapliczki na Warmii?

Pojęcie „kapliczka” pochodzi od słowa „kaplica”. Natomiast samo określenie „kaplica” wywodzi się od miejsca, gdzie przechowywano pierwotnie relikwie św. Marcina, biskupa z Tours – przede wszystkim jego płaszcz. Wyraz płaszcz w języku łacińskim to *cappa*. Od tego latynizmu pochodzi *kaplica* w różnych językach, np.: w języku angielskim „Chapel”, francuskim „Chapelle”, po niemiecku „Kappelle”, czesku „Kaple”, a w naszym – „kaplica”. Z tym wyrazem kojarzy się architektoniczna przestrzeń liturgiczna, w której istnieje możliwość odprawiania mszy świętej. Kapliczka to niewielka budowla kultowa, która jest ustawiana głównie przy drogach lub rozdrożach przede wszystkim w celach wotywnych, dziękczynnych, obrzędowych. Ich stawianie upowszechniło się w okresie średniowiecza jako formy kultu dla biednej społeczności wiejskiej. Ludzie nie posiadali odpowiednich środków na budowanie kościołów czy innych większych form sakralnych, natomiast kapliczki stanowiły ich namiastkę, małe miejsca kultu.

Przydrożne kapliczki posiadają istotne znaczenie kultowe. Są one świadectwem głębokiej, niezwykle silnie zakorzenionej wiary i miłości oraz okazywania na zewnątrz religijnej postawy. Nie bez przyczyny przydrożne kapliczki zaczęły powstawać w tak dużej liczbie na terenie „świętej Warmii”, krainy historycznej, która znajduje się w obecnych granicach województwa warmińsko-mazurskiego⁵. Stanowi ona jedną z części krainy historycznej Prus. Jej terytorium pokrywa się z obszarem Księstwa Warmińskiego, które to ziemie w czasach Zakonu Krzyżackiego stanowiły dominium biskupie ze znaczną autonomią. Po wojnie trzynastoletniej w 1466 roku Warmia znalazła się w granicach Polski, nadal zachowując pewną autonomię. Biskupi warmińscy zachowywali względną niezależność od króla polskiego, sprawowali na Warmii władzę nie tylko kościelną, ale także świecką. Okres przynależności tej krainy do Polski trwał do I rozbioru

⁵ W dużym uproszczeniu (dla laika, który nie zna przeszłości i złożoności historycznej krainy) Warmia znajduje się tam, gdzie Frombork (na północy), Reszel (na wschodzie) i Olsztyn (na południu) tworząc po połączeniu liniami trójkąt – w zasadzie historyczne granice Warmii tworzą kształt worka (wąski otwór worka zaczyna się w okolicach Fromborka i Braniewa, a jego spód ciągnie się od okolic Olsztyna do Reszła).

Polski (1772). Na 173 lata, nastał dla tej krainy okres przynależności do państwa pruskiego, a później niemieckiego⁶.

Należy podkreślić, że ważnym wydarzeniem dla historii warmińskiego dominium był hołd pruski złożony przez Albrechta Hohenzollerna w Krakowie w 1525 roku. Od tej chwili religijne oblicze państwa zakonnego zmieniło się z katolickiego na świecki protestantyzm⁷. W ten sposób Warmia otoczona została przez ziemie, w których panowała religia protestancka, a ona sama stała się swoistym bastionem katolicyzmu, a zarazem polskości w tej części Europy, zawdzięczając to szczególnie energicznej działalności religijnej jej biskupów, a przede wszystkim biskupowi Stanisławowi Hozjuszowi. Określenie „święta Warmia” bierze się z powszechnej manifestacji religijności ludu tego regionu. Po inkorporacji Warmii do państwa pruskiego wskutek I rozbioru Polski katolicka ludność (polsko i niemieckojęzyczna) wciąż trwała przy odrębności religijnej i mentalnej – w stosunku do ewangelickiej ludności – wyznaczając w tym państwie (pruskim, a następnie niemieckim) specyficzną katolicką enklawę.

Nie wiadomo, kiedy zaczęły powstawać przydrożne kapliczki na Warmii. Najstarsze zachowane do dnia dzisiejszego pochodzą z początku XVII wieku (w Dobrągu znajduje się datowana na 1601 rok, a w Barczewie na 1607 rok). Z przekazów historycznych można dowiedzieć się, że były one stawiane i wcześniej. Budowa kapliczek ściśle łączy się z tragicznymi losami Warmii. Szczególnie dużo powstało ich po dramatycznych wydarzeniach w tym regionie, jakimi były: rozbiory Polski (zwłaszcza okres kulturkampfu⁸), wielka epidemia dżumy w latach 1709-1711, wojny napoleońskie, I wojna światowa.

Zdecydowana większość kapliczek, które przetrwały do dziś, powstała w XIX i w pierwszej połowie XX wieku. W II połowie XIX wieku nastąpiła swoista moda na ich budowanie, ponieważ Warmia, która znajdowała się pod zaborem pruskim, była poddana polityce kulturkampfu, silnej germanizacji skierowanej przeciwko Kościołowi katolickiemu jako filarowi polskości na tych

⁶ *Warmiaci i Mazurzy: Życie codzienne ludności wiejskiej w I połowie XIX wieku*, red. B. Kuźniewski, Towarzystwo Przyjaciół Olsztynka, Olsztyn 2002, s. 12-19.

⁷ K. Górski, *Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1977.

⁸ Kulturkampf (pol. walka kulturowa), w latach 1871-1878 polegał na tym, że rząd II Rzeszy Niemieckiej, kanclerz Otto von Bismarck dążył do wyeliminowania (znacznego ograniczenia) wpływów papieskich – Kościoła katolickiego w zjednoczonym państwie niemieckim, zachowania „czystości kultury niemieckiej”, a tym samym umocnienia sił popierających unifikację Niemiec. Walka odbywała się na gruncie politycznym i ideologicznym. Państwo usiłowało zaprowadzić świeckość w szkołach oraz posiadać wpływ na obsadzanie stanowisk kościelnych. W zaborze pruskim kulturkampf łączył politykę antykościelną z germanizacją, co prowadziło do wyrugowania języka polskiego z szkół i kościołów. W roku 1876 wydano ustawę o zakazie używania języka polskiego w administracji i sądach. Więcej na ten temat por: G. Kucharczyk, *Kulturkampf: walka Berlina z katolicyzmem 1848-1918*, Fronda Pl, Warszawa 2009.

terenach. Kanclerz II Rzeszy Niemieckiej – Otto von Bismarck w całym zaborze pruskim prowadził walkę z językiem polskim i katolicyzmem, w tym szczególnie na Warmii. W ramach sprzeciwu wobec tej polityki Warmiacy zaczęli masowo manifestować swą wiarę katolicką, stawiając kapliczki. Budowali je wszędzie: przy domach, na skrzyżowaniach dróg, w murach kościelnych, na cmentarzach, w miejscach zabójstw oraz w miejscach prywatnych objawień Maryjnych.

W okresie, gdy władze niemieckie prowadziły politykę kulturkampfu, miały miejsca objawienia w Gietrzwałdzie. Latem 1877 roku w tej warmińskiej miejscowości na przykościelnym klonie doszło do objawienia Matki Bożej, która przemawiała w gwarze warmińskiej do dwóch miejscowych dziewczynek⁹. Zalecała im pobożność (odmawianie różańca świętego) oraz opiekę nad kościołem i księżmi katolickimi. Te objawienia znacznie wzmocniły na Warmii kult Maryjny, a tym samym więzi pomiędzy Kościołem katolickim a polskim ruchem patriotycznym. Wpłynęły także na upowszechnienie budowania kapliczek w regionie. Warmiacy stawiając kapliczki, niejednokrotnie umieszczali na nich napisy, sentencje modlitewne w języku polskim, w ten sposób manifestując swój związek z polskością i przywiązanie do wiary katolickiej¹⁰.

Polsko i niemieckojęzyczni (z polskimi i niemieckimi nazwiskami) mieszkańcy Warmii brali udział w I wojnie światowej w wyniku czego część z nich straciło życie. Z tego okresu pochodzą kapliczki, tzw. wojenne. Niektóre przykościelne budowle upamiętniają mieszkańców wsi poległych w I wojnie światowej. Obok np. wizerunku (zwykle figury) Jezusa czy Maryi, na tablicach znajdują się wyryte imiona i nazwiska poległych. Tego typu kapliczki są jednocześnie pomnikami z I wojny światowej. Ponadto istnieją kapliczki wotywnne, które były stawiane w podziękowaniu za szczęśliwy powrót syna z frontu.

Liczebność kapliczek

Można zadać pytanie, ile istnieje kapliczek na Warmii? Do dzisiejszych czasów na terenie czterech historycznych, dawnych powiatów warmińskich: olsztyńskiego, braniewskiego, lidzbarskiego i reszelskiego zachowało się między

⁹ F. Hipler, *Objawienia Matki Boskiej w Gietrzwałdzie dla ludu katolickiego podług urzędowych dokumentów spisane*, Druk. Warmińska, Braunsberga 1878; *Objawienia Matki Boskiej w Gietrzwałdzie: Przedruk wydania z 1883 r.*, Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, Olsztyn 2006.

¹⁰ J. Jasiński, *Świadomość narodowa na Warmii w XIX wieku. Narodziny i rozwój*, „Pojezierze” 1983; W. Materski, *Polska Matka Boska*, „Polityka” 2008, nr 2 (wydanie specjalne), s. 43; ks. J. Żelawski, *Opowieść o zapomnianym Gietrzwałdzie*, Wydawnictwo Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy, Kraków 2004; *Orędzie gietrzwałdzkie wczoraj i dziś*, red. K. Parzych, Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, Olsztyn 2005.

1000 a 1600 kapliczek. Liczby pochodzą z danych zebranych przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Olsztynie oraz badaczy zajmujących się problematyką małej architektury sakralnej w regionie.

Według znawców problematyki szacuje się, że w pierwszym dwudziestoleciu XX wieku na terenie Warmii istniało ok. 1350 kapliczek. W okresie między I a II wojną światową powstało kilkaset kapliczek, natomiast zupełnemu zniszczeniu podczas i po II wojnie światowej uległo ok. 100 z nich¹¹. Opierając się na tych danych, można oszacować, że w regionie powinno istnieć ok. 1600 kapliczek¹².

Do dziś najlepiej udało się je udokumentować Stanisławowi Kuprjaniukowi (historykowi i fotografikowi). Udowodnił on istnienie ok. 1340 obiektów tego typu w regionie. Jest to liczba ustalona na podstawie jego wieloletnich badań. Od 1997 roku zajmuje się problematyką kapliczek przydrożnych, dokumentuje je, fotografuje, spisuje ich historie, legendy z nimi związane¹³.

Należy także podkreślić, że dokładną liczbę kapliczek jest trudno ustalić. Dane te wciąż się zmieniają, ponieważ na przestrzeni lat wiele kapliczek zniknęło z krajobrazu regionu, tym samym zabierając z sobą pewien rozdział historii. W ich miejsce powstają inne kapliczki, ale są to już całkiem nowe budowle o innym wyglądzie. Liczebność ta jest też trudna do ustalenia, chociażby z tego względu, że wojewódzkie instytucje odpowiedzialne za ochronę zabytków nie dysponują kompletną inwentaryzacją (choć już od kilku lat znaczna część warmińskich powiatów posiada na swoim terenie dobrze udokumentowane obiekty).

Znaczenie stawiania kapliczek

Kapliczki przydrożne, tak charakterystyczne dla krajobrazu kulturowego Warmii, były stawiane w najrozmaitszych miejscach. Stoją one zwykle przy drogach, we wsiach i wśród pól. Spotkać je można również wśród starych chat, w sąsiedztwie

¹¹ J. Jasiński, *Maryjne kaplice i kapliczki przydrożne na Warmii w XIX wieku*, [w:] *Niepokalana. Kult Matki Bożej na ziemiach polskich w XIX wieku*, red. B. Pylak, C. Krakowiak, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1988; J. Hochleitner, *Kapliczki w krajobrazie kulturowym Warmii na przełomie stuleci XIX i XX*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne” 2014, t. 1, s. 70-92; J. Hochleitner, *Kapliczki Warmii południowej: Przydrożne obiekty kultu jako element ludowego systemu komunikacji*, Towarzystwo Naukowe OBN, Olsztyn 2004; S. Drej, *Święta Warmia*, Pracownia Wydawnicza „ElSet”, Olsztyn 2007, s. 125; S. Kuprjaniuk, *Mała architektura sakralna na Warmii do 1945 roku ze szczególnym uwzględnieniem kapliczek*, Wydawnictwo Mantis, Olsztyn 2016.

¹² I. Liżewska, S. Kuprjaniuk, *Warmińskie kapliczki*, Stowarzyszenie Wspólnota Kulturowa „Borussia”, Olsztyn 2012, s. 344; I. Krawczyk, *Warmia: powstanie spis przydrożnych kapliczek*, <http://www.rp.pl/arttykul/1002559-Warmia--powstanie-spis-przydroznych-kapliczek.html> [dostęp: 19.04.2017].

¹³ I. Liżewska, S. Kuprjaniuk, *Warmińskie kapliczki...*, op. cit.; S. Kuprjaniuk, *Warmińskie kapliczki*, <http://www.kapliczkiwarmii.republika.pl/kapliczki.html> [dostęp: 19.04.2017].

kościół lub w murze kościelnym, na cmentarzach, przy rozstaju dróg. Stawiano je przy wjeździe do wsi czy miast, w centrum miejscowości, na niebezpiecznych zakrętach, przy mostach i na leśnych polanach. Ich położenie było podyktowane potrzebami duchowymi mieszkańców. Fundowano je z odruchu serca, z pobożności, jak również jako pokutę za grzechy. Wiele z nich powstało jako wota, w intencji ocalenia wsi od wojny, zarazy, klęski głodu lub też w podziękę za wysłuchane modlitwy (za uratowane życie, wyjście z nałogu). Zwłaszcza w latach wojen, klęsk żywiołowych czy zarazy powstawała znaczna liczba kapliczek. Akcentowały one miejsca pamiątkowe – pojawiały się w miejscach zabójstw czy prywatnych objawień Maryjnych. Wyznaczały charakterystyczne miejsca przy lokalnych drogach, ułatwiając w ten sposób orientację podróżnych. Pełniły także rolę punktów granicznych, oznaczając początek i koniec wsi¹⁴.

Kapliczki stawiano zwykle z inicjatywy osób prywatnych, choć niekiedy na ich budowę składała się cała wiejska społeczność. Duchowieństwo zazwyczaj nie miało bezpośredniego wpływu na powstawanie kapliczek¹⁵. Niemniej jednak miało swój udział, święcąc kapliczkę, dokonując w ten sposób jej symbolicznego przemienienia z budowli w obiekt sakralny. Ceremonia poświęcenia była ważnym i doniosłym wydarzeniem w życiu mieszkańców całej miejscowości. Stanowiła ona ogromne i emocjonalne przeżycie religijne¹⁶.

Kapliczki spełniały funkcje kultowe poprzez organizację ich otoczenia w celu określonych praktyk religijnych np. odprawiania nabożeństw¹⁷. Wokół kapliczek skupiało się życie religijne. Były one źródłem wielu różnych zwyczajów i obyczajów o ludowym zabarwieniu. W niedziele i święta ludzie wpięrow schodzili się do kapliczek, a następnie śpiewając nabożne pieśni w kolumnie szli do kościoła. Stąd też wyruszały procesje w czasie święcenia pól, na *łosiery*¹⁸ do miejsc pielgrzymkowych i pobliskich kościołów. Po II wojnie światowej, wraz z napływem ludności z kresów wschodnich i centralnej Polski pod kapliczką zaczęto święcić pokarmy w Wielką Sobotę¹⁹.

¹⁴ S. Kuprjaniuk, *Przydrożne obiekty kultu religijnego na Warmii*, http://www.domwarminski.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=508:przydrozne-obiekty-kultu-religijnego&catid=51&Itemid=190 [dostęp: 20.04.2017].

¹⁵ W niektórych wsiach miejscowy proboszcz wydawał zgodę na postawienie kapliczki.

¹⁶ A. Radziejowska, *Kapliczki Świętej Warmii*, <http://witrynawiejska.org.pl/dziedzictwo-kulturowe/item/24040-kapliczki-swietej-warmii>, [dostęp: 20.04.2017].

¹⁷ J. Hochleitner, *Wpływ sztuki ludowej na kształtowanie się świadomości Warmiaków w II połowie XIX wieku*, „Echa Przeszłości” 2009, nr 10, s. 143.

¹⁸ W gwarze warmińskiej oznacza to pielgrzymkę. Nazwę swą wywodzi od wyrazu „ofiara”. Warmiacy chodzili (chodzą) na *łosiery* głównie do Gietrzwałdu, Świętej Lipki, Klewek.

¹⁹ S. Kuprjaniuk, *Kapliczkowy krajobraz Warmii*, <http://www.wydawnictwo-mantis.eu/kompas/archiwum/01/kapliczki.php> [dostęp: 20.04.2017].

Jeżeli miejscowość była daleko położona od kościoła, to kapliczki pełniły charakter misyjny, zastępując go. Przy nich gromadzono się na nabożeństwa majowe²⁰, modlono się, śpiewano pieśni religijne i odprawiano msze. W ten sposób przybliżały one człowieka do Boga. Rola kapliczek nie ograniczała się tylko do funkcji religijnych, zaspokajały również potrzeby społeczne. Przy nich zbierano się na narady wiejskie, zostawiano znalezione rzeczy, składano przysięgi w różnych okolicznościach, żegnano zmarłego członka społeczności oraz błogosławiono swoich synów idących do wojska (na wojnę)²¹.

Warto wspomnieć, że nieraz powodem wznoszenia kapliczek bywały przesady wrosłe w chrześcijańską kulturę Warmii, które wywodziły się jeszcze z czasów pogańskich. W każdej wsi były miejsca (zwykle rozstaje dróg, ruiny domów oraz miejsca zabójstw), w których wierzono, że straszy. Miały się tam pojawiać złe duchy, zjawy i upiory. W takich to właśnie miejscach na ogół stawiano kapliczki, które miały chronić ludzi przed „złymi mocami”, powstrzymać „siły piekielne”. Wierzono, że w pobliżu kapliczek pojawiają się demony, a w samych kapliczkach mieszkają upiory, dusze niechrzczonych dzieci, które wylatują nocami i zaglądają na cmentarze i do wsi²². Kapliczki i krzyże dodawały otuchy, wiary i pocieszenia mijającym je ludziom, mieszkańcom wsi.

Często na kapliczkach umieszczano dzwonki, w które biły kobiety do tego specjalnie przeszkolone, ponieważ każde wydarzenie sygnalizował inny dźwięk. Zwoływały one ludzi na nabożeństwa, alarmowały o pożarach, informowały o porze dnia, zebraniu wiejskim czy śmierci współmieszkańca wsi. Ponadto dzwonki symbolicznie odganiały złe duchy²³. Warto wspomnieć, że patronem wielu kapliczek w regionie zostawał św. Florian, który miał chronić drewniane wiejskie chałupy przed pożarem. W wielu miejscach przy drogach w sąsiedztwie mostów, rzek, na placach publicznych i kościelnych oraz na skrzyżowaniach dróg można spotkać figurę św. Jana Nepomucena, który chronił pola i zasiewy przed powodzią, a także i suszą.

²⁰ Szczególnie nabożeństwa majowe na Warmii były związane z kapliczkami. Przy nich gromadziło się często więcej wiernych niż w kościołach.

²¹ S. Kuprjaniuk, *Kapliczkowy krajobraz...*, op. cit.

²² A. Radziejowska, *Kapliczki...*, op. cit.

²³ M. Spiczak-Brzezińska, *Warmińskie kapliczki – symbole regionu*, „Gazeta Wyborcza” (Olsztyn) 8.07.2001, http://olsztyn.wyborcza.pl/olsztyn/1,35189,9917220,Warmińskie_kapliczki___symbole_regionu.html [dostęp: 21.04.2017].

Wygląd kapliczek warmińskich – ich specyfika

Kapliczki warmińskie wyróżniają się niezwykłą architekturą wywodzącą się z różnorodnego warmińskiego dziedzictwa kulturowego. Prezentują one różne style architektoniczne, formy, usytuowanie, różnorodny charakter oraz inny czas powstania. Stylowo można je określić jako barokowe, neogotyckie, eklektyczne, klasycystyczne, neoklasyczne, bezstylowe i współczesne. Mogą to być proste rzeźby na cokołach lub słupach lub budowle otynkowane na biało, lub po prostu z czerwonej cegły. Niektóre z nich posiadają formę małych skrzynek – szkatulek z figurką lub obrazem w środku. Kapliczki mają spadziste dachy, metalowe chorągiewki, a niektóre z nich także dzwonki. To swoiste bogactwo form wynika ze skomplikowanej historii politycznej i kulturowej Warmii, a zarazem stanowi największy walor budowli²⁴.

Przydrożne kapliczki były wzorowane na architekturze sakralnej podpatrzonej w kościołach w regionie. Przede wszystkim na architekturze barokowej i neogotyckiej, jednak zazwyczaj w formie uproszczonej i schematycznej. Zaobserwowane wzory architektoniczne przenoszono na swój sposób na formę w cegle, kamieniu czy drzewie. Zaczerpnięte z miejscowych kościołów wzory i wątki ikonograficzne były stosowane w stawianych kapliczkach. Każdy kształt obiektu zależał od pomysłu twórcy. Niemniej jednak zaadoptowane wzory architektoniczne na danym terenie są rozpoznawalne. Można dostrzec, na której konkretnie budowli sakralnej wzorowano się. Obiekty sakralne, ich architektura i wystrój wnętrza (w tym figury, obrazy i malowidła świętych postaci) z okolic Świętej Lipki, Gietrzwałdu czy Dobrego Miasta mają odwzorowanie w okolicznych kapliczkach, posiadają z nimi cechy wspólne. Należy dodać, że w regionie istnieje także wiele obiektów, które charakteryzował prosty realizm sztuki ludowej²⁵.

Twórcami kapliczek byli zazwyczaj anonimowi wiejscy i małomiasteczkowi artyści amatorzy. Częściej na takich obiektach można było znaleźć informację o fundatorach i właścicielach gruntów, na których ustawiono kapliczki, niż o samych ich twórcach. Nieraz można wnioskować, że twórcą kapliczek w okolicy jest ten sam autor, poprzez powtórzenia – tożsame wzory i elementy.

Ze względu na wspomniane wyżej uwarunkowania historyczne większość kapliczek została wybudowana w neogotyckim stylu, z charakterystycznej czerwonej cegły, a ich elewacje są bogate w dekoracje. Kapliczki neogotyckie mają ostrołukowe okna, arkadowe prześwity, wnęki, podcienia, blendy. Są zazwyczaj

²⁴ A. Radziejowska, *Kapliczki...*, op. cit.

²⁵ S. Kuprjaniuk, *Kapliczkowy krajobraz...*, op. cit.

proste w swym założeniu, nakryte daszkiem namiotowym lub krzyżowym, pewne wzory i elementy powtarzają się. Część z nich posiada fantazyjnie zaprojektowane wieżyczki, inne wyróżniają się wysokością i kondygnacjami, przez co już z daleka stają się widocznym elementem warmińskiego krajobrazu.

Kapliczki barokowe, które są rozsiane po całym regionie, naśladują swą architekturą świątynie z tego okresu. Posiadają bogate fasady, ozdobione głównie gzymsami i pilastrami. Ponadto istnieją dwa większe skupiska barokowych kapliczek. Jedna grupa znajduje się w okolicy Stoczka Klasztornego, a druga – 15 kapliczek tzw. Drogi Różańcowej – ustawiona jest przy szlaku z Reszla do Świętej Lipki²⁶.

Warto wspomnieć, że kapliczki to nie tylko budowle. Może to być figura na wysokiej kolumnie lub cokole. To tak zwane kapliczki słupowe, na których umieszczane były trzy typy figur: z Maryją; z Chrystusem dźwigającym krzyż oraz z postacią świętego – zazwyczaj św. Jana Nepomucena czy św. Floriana²⁷.

Dziś do rzadkości należą małe, proste kapliczki skrzyneczkowe, zazwyczaj wiszące na drzewach i krzyżach. Niewiele z nich zachowało się z rzeźbą w środku. Jeszcze mniej istnieje wiszących kapliczek (ozdobna skrzyneczka – szkatułka) z małym obrazkiem w środku. Ten rodzaj kapliczki wywodzi się ze starej tradycji wieszania obrazów Maryi w lasach i na drzewach. Współcześnie ta forma nie ma kontynuacji.

Warto wspomnieć o sporadycznie występujących na Warmii kapliczkach z rzeźbionymi w drewnie emblematami Męki Pańskiej tzw. *Arma Christi*. W takiej kapliczce, w jej wnęce umieszczono płaską tablicę, na której znajdowała się rzeźba przedstawiająca mękę Chrystusa. Do tej pory zachowało się kilka takich obiektów, ulegają one wraz z rzeźbą powolnej korozji i degradacji.

Jak już zostało wspomniane, najstarsza udokumentowana i zachowana do dziś kapliczka znajduje się w Dobrażu. Barokowa budowla pochodzi z 1601 roku. Wzniesiona została na wzgórzu w otoczeniu pól i bagna, do niedawna schowana pod starym grabem, gdzie spoglądała na drogę łączącą Barczewo i Biskupiec. Obecnie jest lekko przechylona, w jej wnętrzu znajduje się mały obrazek, a w górnej części milczący dzwonek. Jej szczyt zdobią metalowy krzyż oraz chorągiewka, na której widnieje data 1779, prawdopodobnie rok renowacji obiektu²⁸.

²⁶ T. Rawa, *Szlak nie tylko pielgrzymkowy: Reszel – Święta Lipka*, http://www.reszel.pl/Szlak_nie_tylko_pielgrzymkowy_Reszel_%E2%80%93_Swieta_Lipka,23,465.html [dostęp: 22.04.2017].

²⁷ *Warmiaczy i Mazurzy: Życie codzienne ludności...*, op. cit., s. 118-123.

²⁸ *Najstarsza kapliczka na Warmii*, <http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/31204,dobrag-najstarsza-kapliczka-na-warmii.html> [dostęp: 22.04.2017].

W Barczewie stoi druga najstarsza warmińska kapliczka przydrożna z 1607 roku. Jest ona murowana z cegły na podmurówce kamiennej, otynkowana. Posiada kształt graniastosłupa, jest dwukondygnacyjna, pokryta trójspadowym daszkiem. W ściankach frontowych znajdują się wnęki zamknięte łukami, które zostały przeszklone. W górnej wnęce jest umieszczony krucyfiks, w dolnej znajduje się Pieta – figurka z XX wieku²⁹.

Jedna z ciekawszych kapliczek przydrożnych znajduje się w miejscowości Dąbrówka nad rzeką Pasłęką. Zbudowana na planie koła łączy trzy funkcje: kapliczki, dzwoniczki i słupa granicznego. W górnej części ma zawieszony dzwonek o uniwersalnej wymowie: wzywał na modlitwę, określał pory dnia, rozpoczynał i kończył dzień, ostrzegał o pożarze, niebezpieczeństwie, informował o śmierci kogoś we wsi. Stwierdzić należy, że współcześnie zwyczaje i systemy dzwonienia powoli przechodzą do historii, ponieważ odchodzą ci, którzy znają tę niezwykłą tradycję³⁰.

Kapliczki współcześnie – co dzieje się z nimi dziś

Obecnie do rzadkości należy stawianie nowych kapliczek, zwłaszcza przy ulicach i na prywatnych posesjach. Nowe budowle tego typu powstają najczęściej przy kościele. Zazwyczaj mają już nowoczesny wygląd, rzadko są stylizowane na historyczne. Poza tym coraz częściej spotyka się kapliczki, które zostały nowoczesnie przebudowane i dostosowane do obecnej rzeczywistości.

Istotnym zagrożeniem dla kapliczek jest modernizacja otoczenia (stawiane są przy nich, np.: hydranty, słupy energetyczne i inne urządzenia techniczne, które zakłócają percepcję i atmosferę miejsca) i współczesna przebudowa, diametralnie zmieniająca ich oblicze. Innymi słowy, padają one ofiarą złego pojmowania konserwacji i redundantnego upiększania. Są pozbawiane tynków (lub niepotrzebnie są otynkowane), przemalowywane bez kontroli czy zaleceń konserwatorskich, co powoduje nieodwracalne zniszczenia. Nieraz zdarza się, że obojętność prywatnych właścicieli lub lokalnej wspólnoty odbija się destrukcyjnie na wyglądzie i stanie technicznym obiektu (zapadające się fundamenty, ubytki cegieł i dachówki, odpadające tynki, itp.). Kapliczki są pozostawione bez opieki instytucjonalnej. Jest to efekt nie tylko upływu czasu, ale także braku fachowej ręki oraz kontroli odpowiedzialnych instytucji nad stanem zabytków – dóbr

²⁹ Kapliczki przydrożne – Gmina Barczewo, http://www.domwarminski.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=129 [dostęp: 22.04.2017].

³⁰ S. Kuprjaniuk, *Warmińskie kapliczki...*, op. cit.

kultury regionu. Poza tym należy dodać, że posadzone niegdyś obok kapliczek drzewa, stanowiły ich trwałe krajobrazowy element, a zarazem chroniły je przed wiatrem, słońcem, deszczem i piorunami. Drzewa ze starości lub pod wpływem niszczycielskiej siły wichur czy piorunów mogą zniszczyć kapliczkę, a korzenie doprowadzić do rozsądzenia fundamentów lub przechyleń i zarysowań. Nieraz kapliczki stają się także ofiarą wandalizmu i kradzieży (zwłaszcza demontowane są elementy metalowe lub mosiężne). Te działania prowadzą do utraty charakterystycznego i niezmiernie ważnego elementu dorobku kulturowego, jakim są warmińskie przydrożne kapliczki. Wiele z nich bezpowrotnie odchodzi do przeszłości, część lub ich wyposażenie (świętki) jest zabezpieczana i udostępniana turystom i badaczom w Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie lub zdeponowana w okolicznych kościołach³¹.

Należy na koniec podkreślić, że zakończenie II wojny światowej przyniosło przymusowe wysiedlanie znacznej części ludności Warmii. W ich miejsce przyjechali tu ludzie ze wschodnich kresów i centralnej Polski. Nie zawsze czuli się oni opiekunami „poniemieckich” kapliczek, przy tym często nie wiedząc, że wiele z nich powstało dzięki inicjatywie i pracy polskich Warmiaków. Ponadto w okresie komunistycznym w Polsce wielu rdzennych mieszkańców Warmii wyjechało do Niemiec (przede wszystkim do RFN)³², wskutek czego część kapliczek popadła w ruinę lub po pewnym czasie na zawsze zniknęła z krajobrazu regionu (bo nikt się nimi nie opiekował – ani nowi polscy gospodarze, ani duchowieństwo).

Po 1989 roku zarówno mieszkańcy, jak i przedstawiciele władz regionu zaczęli wykazywać większe zainteresowanie oraz inicjatywę w przywracaniu kapliczkom ich dawnej świetności³³. Obecnie zdecydowana większość warmińskich kapliczek jest utrzymana i otoczona opieką. Przede wszystkim dbają o nie rodzimi mieszkańcy Warmii (często przyjeżdżając z Niemiec, gdzie na stałe mieszkają), gorliwi i pobożni mieszkańcy wywodzący się z ludności napływowej po II wojnie światowej oraz część duchowieństwa i konserwatorów zabytków. Spora część kapliczek nadal gromadzi małe wspólnoty wiejskie na nabożeństwa majowe czy różaniec.

³¹ M.M. Bojenko, A. Brosch, *Warmińskie kapliczki. Ermländische Kapellen*, cz. I, Drukarnia TINTA, Działdowo 2011, s. 6; S. Kuprjaniuk, *Warmińskie kapliczki...*, op. cit.

³² S. Achremczyk, *Warmia*, Wydawnictwo LITTERA, Olsztyn 2000, s. 343-350; A. Sakson, *Od Klajpedy do Olsztyna. Współcześni mieszkańcy byłych Prus Wschodnich: Kraj Klajpedzki, Obwód Kaliningradzki, Warmia i Mazury*, Instytut Zachodni, Poznań 2011, s. 195-262 i 620-642.

³³ M.M. Bojenko, A. Brosch, *Warmińskie kapliczki...*, op. cit., s. 9.

Podsumowanie

Katolicycy – polsko i niemieckojęzyczni – Warmiacy stawiali przydrożne kapliczki, aby podkreślić swoją wiarę katolicką w odróżnieniu od ewangelickich Mazurów. Była to też oznaka rozwiniętego kultu świętych. Pobożni Warmiacy stawiali je od setek lat, by chroniły ich m.in. przed pożarami i zarazą. Zawsze były one namiastkami świątyń, punktami organizacji życia religijnego mieszkańców. Są one wspaniałym, milczącym świadectwem bogactwa historii i kultury ludowej Warmii. Stanowią charakterystyczny element krajobrazu regionu. Świadczą o specyficznym i różnorodnym warmińskim materialnym dziedzictwie kulturowym. Są to swoiste modlitwy ludu wiernego wznoszone z cegły, kute w kamieniu, rzeźbane w drzewie. Mają swoje religijne przesłanie. Każda z nich przemawia inaczej. Zawierają one elementy autentyzmu i dramatu. Skłaniają do wewnętrznej refleksji i modlitwy. Spełniają nadal (choć coraz rzadziej) swoje zadanie, mają przeznaczenie religijne, jako miejsce spotkania z Panem Bogiem. Niemniej jednak należy pamiętać, że liczba warmińskich kapliczek sukcesywnie się zmniejsza. Przyszłość pokaże, czy współcześni mieszkańcy Warmii będą dobrze dbać o swoje materialne dziedzictwo kulturowe, jakim są przydrożne kapliczki i będą mogli się nimi pochwalić przyszłym pokoleniom.

Bibliografia

1. Achremczyk S., *Warmia*, Wydawnictwo LITTERA, Olsztyn 2000.
2. Bojenko M.M., Brosch A., *Warmińskie kapliczki. Ermländische Kapellen*, cz. I, Drukarnia TINTA, Działdowo 2011.
3. Drej S., *Świąta Warmia*, Pracownia Wydawnicza „ElSet”, Olsztyn 2007.
4. *Dziedzictwo kulturowe: informacja, mniejszości etniczne*, red. A. Skrzypczak, Wyd. SBP, Warszawa 1996.
5. Górski K., *Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1977.
6. Hipler F., *Objawienia Matki Boskiej w Gietrzwałdzie dla ludu katolickiego podług urzędowych dokumentów spisane*, Druk. Warmińska, Braunsberga 1878.
7. Hochleitner J., *Kapliczki w krajobrazie kulturowym Warmii na przełomie stuleci XIX i XX*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne” 2014, t. 1.
8. Hochleitner J., *Kapliczki Warmii południowej: Przydrożne obiekty kultu jako element ludowego systemu komunikacji*, Towarzystwo Naukowe OBN, Olsztyn 2004.
9. Hochleitner J., *Wpływ sztuki ludowej na kształtowanie się świadomości Warmiaków w II połowie XIX wieku*, „Echa Przeszłości” 2009, nr 10.

10. Jasiński J., *Maryjne kaplice i kapliczki przydrożne na Warmii w XIX wieku*, [w:] *Niepokalana. Kult Matki Bożej na ziemiach polskich w XIX wieku*, red. B. Pylak, C. Krakowiak, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1988.
11. Jasiński J., *Świadomość narodowa na Warmii w XIX wieku. Narodziny i rozwój*, „Pojezierze” 1983.
12. Kucharczyk G., *Kulturkampf: walka Berlina z katolicyzmem 1848-1918*, Fronda Pl, Warszawa 2009.
13. Kuprjaniuk S., *Mała architektura sakralna na Warmii do 1945 roku ze szczególnym uwzględnieniem kapliczek*, Wydawnictwo Mantis, Olsztyn 2016.
14. Liżewska I., Kuprjaniuk S., *Warmińskie kapliczki*, Stowarzyszenie Wspólnota Kulturowa „Borussia”, Olsztyn 2012.
15. Materski W., *Polska Matka Boska*, „Polityka” 2008, nr 2 (wydanie specjalne).
16. *Objawienia Matki Boskiej w Gietrzwałdzie: Przedruk wydania z 1883 r.*, Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, Olsztyn 2006.
17. *Orędzie gietrzwałdzkie wczoraj i dziś*, red. K. Parzych, Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, Olsztyn 2005.
18. Pachowski M., Słaboń A., *Słownik pojęć socjologicznych*, Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2010.
19. Sakson A., *Od Kłajpedy do Olsztyna. Współcześni mieszkańcy byłych Prus Wschodnich: Kraj Kłajpedzki, Obwód Kaliningradzki, Warmia i Mazury*, Instytut Zachodni, Poznań 2011.
20. *Warmiaczy i Mazurzy: Życie codzienne ludności wiejskiej w I połowie XIX wieku*, red. B. Kuźniewski, Towarzystwo Przyjaciół Olsztynka, Olsztynek 2002.
21. Żelawski J. ks., *Opowieść o zapomnianym Gietrzwałdzie*, Wyd. Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy, Kraków 2004.

Źródła internetowe

1. *Kapliczki przydrożne – Gmina Barczewo*, http://www.domwarminski.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=129.
2. Krawczyk I., *Warmia: powstanie spis przydrożnych kapliczek*, <http://www.rp.pl/arttykul/1002559-Warmia--powstanie-spis-przydroznych-kapliczek.html>.
3. Kuprjaniuk S., *Kapliczkowy krajobraz Warmii*, <http://www.wydawnictwo-mantis.eu/kompas/archiwum/01/kapliczki.php>.
4. Kuprjaniuk S., *Przydrożne obiekty kultu religijnego na Warmii*, http://www.domwarminski.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=508:przydrozne-objekty-kultu-religijnego&catid=51&Itemid=190.
5. Kuprjaniuk S., *Warmińskie kapliczki*, <http://www.kapliczkiwarmii.republika.pl/kapliczki.html>.
6. *Najstarsza kapliczka na Warmii*, http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/31204_dobrag-najstarsza-kapliczka-na-warmii.html.
7. Radziejowska A., *Kapliczki Świętej Warmii*, <http://witrynawiejska.org.pl/dziedzictwo-kulturowe/item/24040-kapliczki-swietej-warmii>.
8. Rawa T., *Szlak nie tylko pielgrzymkowy: Reszel – Święta Lipka*, http://www.reszel.pl/Szlak_nie_tyko_pielgrzymkowy_Reszel_%E2%80%93_Swieta_Lipka,23,465.html.

9. Spiczak-Brzezińska M., *Warmińskie kapliczki – symbole regionu*, „Gazeta Wyborcza” (Olsztyn) 8.07.2001, http://olsztyn.wyborcza.pl/olsztyn/1,35189,9917220,Warmińskie_kapliczki__symbole_regionu.html.

The wayside shrines in Warmia as a element cultural heritage of the region

Abstract

Warmia's wayside shrines are an extremely important part of the material cultural heritage of the region that permanently etched into the native landscape. They are numerous spread over whole his territory, characterized by a unique architecture, stand out unique variety of styles, forms and location. By that Warmia can be distinguished from neighboring historical and geographical regions. They reflect history of the catholic Warmia and deeply shaped religious among local people. The author will try to answer a few questions about raised the issue in the article: How did the wayside shrines come about? How many the wayside shrines are there in this region? What is the meaning of building the wayside shrines? What do they look like and by what do they characterize? What happens with the wayside shrines at the present time?

Keywords: Warmia, wayside shrines, shrine, small sacral architecture